



HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 13, Issue: 3, June 2021

www.historystudies.net

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE DERBEND ŞEHİRİ

Derbend City According to Medieval Islamic Geographers

Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu

Ankara Üniversitesi

aydogmusoglu@ankara.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4220-4696

HISTORY

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 19.04.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.05.2021
DOI Number : 10.9737/hist.2021.1011

Atıf – Citation:

Cihat Aydoğmuşoğlu, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Derbend Şehri", *History Studies*, 13/3, June 2021, s. 751-764.



İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE DERBEND ŞEHİRİ

Derbend City According to Medieval Islamic Geographers

Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu

Öz

Sâsânilerin kuzeyden gelen akınları durdurmak amacıyla bir üs ve set vazifesi görmesi amacıyla Kafkasya'da Hazar Denizi'nin batı kıyısında kurdukları Derbend şehri, Erken Orta Çağ'da stratejik öneminden dolayı bir sınır bölgesi olarak öne çıkmaya başlamıştır. Konumundan dolayı önemi artan şehrin zamanla ekonomik bakımdan da değeri artmıştır. Şehir, kuzeyden ve güneyden gelen çeşitli halklara mensup tacirlerin buluşma noktası olmuş ve bu durum Sâsânî - Hazar Kağanlığı ve devamında ise Arap - Hazar Kağanlığı devletleri devrinde gelişme göstermiştir. Bu arada şehrin köle ticareti bakımından da bir pazar teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

İşte bu noktaları, Orta Çağ İslâm tarih ve coğrafyacılarının bize bıraktığı malumat ve telif eserler ışığında kronolojik olarak aydınlatmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Dağıstan, Derbend, Orta Çağ İslâm Coğrafyacıları.

Abstract

The city of Derbend, founded by the Sassanids on the west coast of the Caspian Sea in the Caucasus to serve as a base and embankment in order to stop the invasions from the north, started to stand out as a border region due to its strategic importance in the Early Middle Ages. The importance of the city due to its location has increased in economic terms over time. The city became the meeting point of merchants belonging to various peoples coming from the north and south, and this situation developed in the era of Sassanid - Khazar Khaganate and later Arab - Khazar Khaganate states. Of course, it should be mentioned that it constitutes a market in terms of slave trade.

We will try to illuminate these points chronologically in the light of the Islamic history and geographers of the Middle Ages and modern research.

Keywords: Caucasus, Daghestan, Derbend, Medieval Islamic Geographers

Giriş: Şehrin Kuruluşu ve İslâm Hâkimiyetine Kadarki Evre

Bugün Rusya'ya bağlı Dağıstan' da Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde tarihî bir şehir ve liman olan Derbend'in kuruluşu eski kaynaklara ve arkeolojik buluntulara göre Eskiçağ'a kadar iner. İlk yerleşme yerinin Hazar deniziyle Büyük Kafkas sıradağlarının yamaçları arasında bulunan bir kale olduğu sanılmaktadır. Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya arasında Eskiçağ'da cereyan eden toplumsal etkileşimlerin kesişme noktasında yer alan Derbend geçidi/şehri, nehirler ve dağlardan akan dereler ile beslenen bir dağ silsilesi ile doğuya doğru uzanarak ovayı çeşitli kritik noktalarda "sıkıştırarak" kadar daralır. Geç Antikçağ'da Roma hâkimiyeti devrinde muhtemelen herhangi bir tahkimat yapılmayan bölge, V-VI. yüzyıllarda Sâsânîler tarafından kale-şehir haline getirilmiş ve akabinde Sâsânî hükümdarı II. Yezdicerd (438-447)'in kurduğu Arrân merzübânlığının (sınır eyaleti) merkez şehri olmuştur.¹

Erken Ortaçağ'a geçmeden önce Antik Çağ'da Derbend ile ilgili İslâm tarih ve coğrafyacılarından sadece 973 tarihinde Harezmi coğrafyasında doğan meşhur âlim El-Birûnî'de bir kayda rastladığımızı belirtmek istiyorum. Buna göre [II.] Philip oğlu Makedonyalı İskender, Suriye taraflarına, İsrail oğullarının yaşadıkları Beytü'l Mukaddes'e gitti. Tapınakta kurban kesip takdimeler sundu. Arkasından Ermenistan ve Bâb el-Ebvâb'a yöneldi ve daha ötesine geçti.²

Mustafa Öztürk'ün işaret ettiği üzere İslâm edebiyatında Makedonya Kralı Büyük İskender'e ruhanî bir kişilik atfedildiğine ve bunun Zülkarneyn ile özdeşleştirildiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda *İskendernâme* türündeki eserlerde İskender, tamamen Zülkarneyn kimliğine büründürülmüştür. İşte bu bahsedilen Zülkarneyn ya da Büyük İskender'in üçüncü seferi ve iki dağ arasına inşa ettiği set bizim açımızdan önem arz etmektedir. Bu seferin hangi coğrafyaya düzenlendiği hususunda genellikle kuzeye işaret edilmiş ve bu çerçevede Ermenistan, Azerbaycan veya genel olarak Kafkasya bölgesi gibi yerler zikredilmiştir. Bunların içerisinde daha ziyade Kafkasya bölgesindeki Derbend ve Daryal geçitleri üzerinde durulmaktadır. Ancak burada Mustafa Öztürk, iki geçidin birbirine karıştırıldığını belirterek şöyle yazmaktadır: "*Dağıstan'da Hazar denizinin batı sahilinde bulunan ve Arapça kaynaklarda Bâbü'l Ebvâb, Türkçe kaynaklarda Demirkapı diye anılan Derbend şehrindeki seddin deniz sahilinden dağlara doğru uzanması ayrıca demirden değil taştan yapılmış olması Kur'an'da sözü edilen sedle aynı yapı olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Ebü'l-Kelâm Âzâd'a göre Zülkarneyn Seddi, Derbend'de değil Kafkasya'yı iki ana bölgeye ayıran Daryal Geçidi'ndedir. Derbend ve Daryal geçitlerinin aynı bölgede ve birbirine yakın yerlerde bulunması sebebiyle bu ikisi birbirine karıştırılmıştır.*"³ İskender Pala da yazısında Seddi İskender diye anılan bu seddin yapılışının Türk edebiyatında *İskendernâme* adlı eserlerde anlatıldığını ve bununla ilgili tefsir ve tarihî kaynaklarda efsane ile karışık bazı rivayetlerin bildirildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda seddin inşa edildiği yerler olarak Mâverâünnehir dolayları, Çin Seddi, Kafkas dağları ve Türkistan sınırı olmak üzere çeşitli yerler gösterilmiştir.⁴

Derbend, gerçekten erken Orta Çağ'da surlar şehri olarak tanınıyordu. Emsali bulunmayan uzun surları vardı. Bunlar, Sâsânîler ve sonraları Müslümanlar devrinde deniz ile dağlar arasındaki 2-3 km arasındaki mesafeyi kapatarak Ön Asya'yı Doğu Avrupa göçebe kavimlerinin istilasına karşı koruyordu. Zira Derbend'ten geçen yolun askerî ve ticarî (özellikle kök boya, köle ve dokuma ticareti) ehemmiyeti vardı ve bu muntika Hazar denizi kıyılarının herhangi birinden daha fazla ziraata müsait idi.⁵

¹ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derbend", *DİA*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 164; Oktay Özgül – Nezahat Ceylan, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbend)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 4, Sayı 13, 2017, s. 38. 10. asır müellifi Mesudi'de de II. Yezdicerd olarak bildiğimiz Yezdigerd b. Behrâm'ın Bâbü'l-Ebvâb'da çamuru sütle karıştırarak bir duvar yaptırıldığına dair atıf vardır. Bkz. Mesudi, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapça'dan Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, II. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 232.

² Ebü Reyhan El-Birûnî, *Mazîden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, Arapçadan Çeviren: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 79.

³ Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, c. 44, s. 564-567.

⁴ İskender Pala, "Sedd-i İskender", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, c. 36, s. 276-277.

⁵ W. Barthold, "Derbend", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı, c. 3, s. 532.

M. S. 224 tarihinde kurulan Sasani Devleti'nin bir devlet politikası olarak önceleri Roma ve sonra Bizans'ın İran içerisinden Doğu ile irtibat kurmasına kesinlikle engel olduğu gibi önemli geçitleri tutarak kuzeydeki göçebe grupların daha güneye inmelerine engel olmaya çalıştıklarını söylemeliyiz.⁶

Minnesota Üniversitesi'nden Canepa, makalesinde Sasani hükümdarlarının imparatorluklarının istikrarını korumak ve sağlamlaştırmak için çok sayıda tahkimat projesi gerçekleştirdiklerini söyleyerek bu bağlamda ikisi de Hazar Denizi bağlantılı Derbend ve Gürgen duvarlarını önemle zikretmektedir.⁷ Yine Bizans İmparatorluğu ile ilgili çalışmalarıyla bilinen İngiliz tarihçi James Howard-Johnston, Hazar'ın her iki tarafından güneye doğru uzanan iki davetkâr istila yolu boyunca uzun duvarlar inşa edildiğini hatırlattıktan sonra Derbend'deki limandan iç kısımlara uzanan iki paralel duvarla Sasanilerin, istenmeyen geçişleri engellediğini söylemektedir. Bu bağlamda çok sayıda kale tarafından korunan tek bir duvarın dağların içine doğru 40 km kadar devam ettiği Derbend seddinin, biri kuzeyde ve üçü güneyde olmak üzere diğer dört savunma hattını içeren Hazar Kapısı savunmalarının ana bileşeni olduğunu belirtmemiz faydalı olacaktır. Anladığımız kadarıyla Sâsaniler, çevresi batıda dağlarla, doğuda denizle ve kuzeyde ve güneyde insan yapımı savunmalarla tahkim edilmiş, içeride davetsiz misafirleri cezbetmek, tuzağa düşürmek ve meşgul etmek için yapay bir arena oluşturmuş gibi görünüyordu.⁸

Tahran Üniversitesi'nden merhum Zerrinkûb'un tespitine göre Sasani tarihinde muhtemelen ilk olarak Milâdi 4. asırda Roma-Sasani mücadeleleri neticesinde imzalanan 363 tarihli antlaşma vesilesi ile Derbend adına rastlamaktayız. II. Şapur devrinde imzalanan bu antlaşmaya göre Roma İmparatorluğu, Sasanilere Hazar Derbendini koruduğu için yıllık vergi verecekti. Bu vergi tabii olarak İran tarafında haraç olarak telakki edilmiştir.⁹

Mehmet Tezcan, yine dördüncü asırda Hunların Derbend yolunu kullandıklarını anlatmaktadır. Kafkas geçitlerinden gelerek 363-373 tarihlerinden beri bölgeye zaman zaman akınlarda bulunan, bütün Mezopotamya topraklarını yağmalayarak Urfâ önlerine kadar gelmiş olan Hunlar, 395 yılında daha büyük çapta gerçekleşen ve Basık ile Kursık idaresindeki büyük Hun akınında ve 396 ve 397 yıllarında tekrarlanan akınlarda, Daryal geçidinden Anadolu ve Suriye'ye girerek baştan başa bütün Fırat vadisini tahrip etmişler; Antakya ve Tyrus'u kuşatmışlar ve Kapadokia ve Galatia'ya girerek buralarda epeyce ganimet toplamışlar, Malatya şehri, Syria ve Cilicia'ya kadar uzanmışlardı. Ancak dönüş sırasında Sâsânî topraklarına girme cesaretini göstermeleri onların aleyhine olmuş Sâsânîler, Hunları yenerek ganimetlerinin büyük bir kısmını aldıkları gibi, ellerindeki 18.000 kadar esiri de kurtarmışlardı. Netice olarak Hunlar, bu önemli akından bir nevi elleri boş olarak Derbend geçitlerinden tekrar kuzeydeki vatanlarına dönmüşlerdir.¹⁰

Sâsânî hükümdarı I. Kubad (Kubad bin Firuz) (488-531) devrinde bir kısmı tahrip olan şehrin kerpiç ile tekrar imâr edildiği muahhar İlhanlı kaynaklarında yazılıdır.¹¹ Bu bağlamda merhum Zerrinkûb, Hazar¹² akınlarının I. Kubad zamanında arttığını, devamlı Sasani sınırlarına saldırılarda bulduklarını

⁶ Mehmet Tezcan, "Türk – Gürcü İlişkileri ve İpek Yolu", *Orta Çağ'da Türk-Gürcü İlişkileri*, Editörler: İbrahim Tellioglu, Roin Kavrelışvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, 2019, s. 189.

⁷ Matthew P. Canepa, "Sasanian Iran and the Projection of Power in Late Antique Eurasia (Competing Cosmologies and Topographies of Power)", *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750*, Edited by Nicola Di Cosmo - Michael Maas, Cambridge University Press, 2018, s. 66.

⁸ James Howard-Johnston, "The Late Sasanian Army", *Late Antiquity: Eastern Perspectives*, Edited by Teresa Bernheimer and Adam Silverstein, The Gibb Memorial Trust 2012, s.100.

⁹ Abdülhüseyin Zerrinkûb – Rûzbeh Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, Farsçadan Çeviren: Ali Hüseyin Toğay, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 75.

¹⁰ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 32, 2007, s. 185.

¹¹ Muharrem Hamza, *Hamdullah Müstevfi ve Eseri "Nüzhet'ül-Kulûb"*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2008, s. 250-251.

¹² Doğru anlaşılması sebebiyle makalede geçen Hazar kullanımı ve Hazarlarla ilgili bir açıklama yapmak zorundadır. Zira Hazarlar, VII-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devleti idi. Aslında Hazarlar tarih sahnesine Sabar Türklerinin devamı olarak çıkmışlardır. Günümüzde Hazar denizi adında yaşamaya devam eden Hazar adı, tarihî kaynaklarda 558 yılında Sabarların siyasî varlıklarını kaybetmelerinden önceki Sâsânî-Sabar savaşları dolayısıyla geçmektedir. Hatta 10. asır İslâm tarihçisi Mes'ûdî, İranlıların Hazar adını verdiği topluluğa Türklerin Sabar (Sabîr) dediklerini söylemektedir. Göktürk Devleti 582 yılında batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrıldığında Hazarlar, batı kağanlığının en uç noktasını oluşturdu ve bu devletin isteği üzerine Sâsânî İmparatorluğu'na



ve Hazar akınları ile özellikle Kafkasya, Arran ve Gürcistan bölgelerinin yağma edilerek Sasani Devleti'nin zor durumda kaldığını yazmaktadır.¹³

Şehrin Bâb el Ebvâb adıyla set inşa edilerek (taş ve kurşundan, bazı kısımları demir kapılı) tahkimi ise Sasani hükümdarı I. Hüsrev (531-579) zamanında olmuştur. Buradaki amaç tabii olarak Hazar akınlarına¹⁴ karşı bir üs oluşturmak ve karşılıklı geçişleri kontrol altına almak idi.¹⁵ 915/916 yılları arasında eserini tamamlayan İslâm tarihçisi Taberî de Sasani hükümdarı Hüsrev'in Hazar akınlarına karşı kuzeyde yaptığı tahkimat ile el-Bab ve el-Ebvâb olarak andığı Derbend yani Demir Kapı sedlerinin inşasını yazmaktadır.¹⁶ Yine Klasik Çağatay edebiyatının büyük şair ve devlet adamı Ali Şir Nevâyî (ö. 1501), Nuşirevanu'l-Âdil tesmiye ettiği I. Hüsrev'in Derbend'i alıp imar ettiğini ve iyi yöneticiler atayıp işleri yoluna koyduğunu yazmaktadır.¹⁷ Bu arada Hüsrev Anuşirvan'ın yaptırdığı surların yalnız sahil geçidini değil aynı zamanda kalenin kuşatılmasına imkân verecek olan bitişik dağların boğazlarını da kapattığını belirtmemiz gerekmektedir.¹⁸

948 yılında vefat eden Abbasiler çağı İslâm tarihçisi Kudâme İbn Cafer, Sasani hükümdarı Kubad (Kubad b. Firuz) (488-531) zamanında Hazar akınlarının tehlikeli boyutlara ulaştığını, Hazarların Azerbaycan'a inip hatta Kirmanşah-Hemedan arasındaki Dinever'e kadar olan yerleri yağmaladıklarını anlatmaktadır. Bu bağlamda Sasaniler bazı tedbirler alarak Kafkaslara dahi zaman zaman seferler düzenlemekteydiler. Kubad'dan sonra tahta geçen Anuşirvan yani I. Hüsrev, Hazar akınlarına karşı sınırlarını muhafaza etmek için Babü'l Ebvâb'ı inşa ettirmişti. Ebvâb yani kapılar adını alması şehrin dağ yolu üzerinde bir geçitte kurulmasından dolayıdır. Kapı inşa edilirken taş ve demir kullanılmıştır. Deniz kıyısından dağa varıncaya kadar yaklaşık 150 metre uzatılmıştır. Ayrıca gemilerle taş taşınıp denize atılmış idi. Duvar da yine denizin içine doğru yaklaşık 4,5 km uzatıldı. İnşaat bitince kapılar kapatılmış, kilitlemiş ve 100 kişilik bir süvari ekibi bırakılmıştır. Üzerine de bir debbabe¹⁹ inşa ettirdi. Hükümdarın emri ile buraya bir grup asker yerleştirilip şehrin savunmasının güçlendirilmesi amaçlanmıştı. Sasani hükümdarı, kuzeyden gelen saldırıları önlemek amacıyla ayrıca Hazar Hakanının kızı ile evlenerek sihiriyet kurmak istemişti.²⁰ Merhum Togan da Anuşirvan devrinde Sasanilerin Hazarlar ile harp, sulh ve sihiriyet yolu ile münasebetler kurduğunu belirtmekteydi.²¹

I. Hüsrev'in oğlu olan ve 579-590 tarihleri arasında hüküm süren IV. Hürmüz döneminde Hazarların, Kafkasya ve Derbend bölgesine seferler düzenleyerek Sasanileri zor durumda bıraktıklarını belirtmemiz yerinde olacaktır.²²

İslâm Tarih ve Coğrafyacılarında Şehirle İlgili Bilgiler ve Kronoloji

Şehirden bahseden ilk Arap kaynakları, buranın Farslar tarafından "kapalı kapı, geçit, sınır karakolu" anlamına gelen "*Derbend*" adıyla anıldığını kaydettikleri gibi ayrıca burayı yine Arapça "kapı, kapılar" veya "karakol" mânasında "el-Bâb", "el-Ebvâb", daha sonraları "Bâbü'l Ebvâb" ve "Bâbü'l Hadîd" (demir kapı) adlarıyla da belirtmişlerdir. Muhtemelen bu sonuncusu, Arap fetihlerinden önce bölgenin

karşı Bizans'a yardım ettiler. Sâsânî İmparatoru Anuşirvan'ın (531-579) sarayında Hazar Türklerinin de tercümanı vardı. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, c. 17, s. 116-120.

¹³ Abdülhüseyn Zerrinküb – Rûzbeh Zerrinküb, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁴ İlhanlı müellifi Kazvinî, Moğolların *Timur Kapı* dedikleri Derbend şehrinin Hüsrev Anuşirvan tarafından taştan surlarla çevrildiğini ve Hazar akınlarına karşı tahkim edildiğini yazmaktadır. Bkz. Muharrem Hamza, *Hamdullah Müstevfi ve Eseri "Nüzhət'ül-Kulüb"*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2008, s. 250-251.

¹⁵ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara, 2001, s. 131-132, 191.

¹⁶ Taberî, *Millîletler ve Hükümdarlar Tarihi (Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük)*, Çevirenler: Zâkir Kadîrî Ugan / Ahmet Temir, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019, c. 1, s. 623-628.

¹⁷ Ali Şir Nevâyî, *Kitâb-ı Tevârih-i Mülük-ı 'Acem*, Yayına Hazırlayan: Vahit Türk, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2019, s. 77.

¹⁸ W. Barthold, "Derbend", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, c. 3, s. 535.

¹⁹ Debbâbe, surlara yaklaşmakta yararlanılan bir tür zırhlı araç idi. Bkz. İsrail Balcı, "Muhasara", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2006, c. 31, s. 11-13. Aslında taarruz edenin kullandığı bir savaş aracı olmakla birlikte burada, korunmalı bir araç olduğu için karşı tarafın saldırılarını karşılayıp cevap vermek amacıyla kurulmuş olmalıdır.

²⁰ Kudâme İbn Cafer, *Kitâbü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Arapça'dan Çeviren: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, s. 48, 159-160.

²¹ Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. 5, s. 398.

²² Abdülhüseyn Zerrinküb – Rûzbeh Zerrinküb, *a.g.e.*, s. 141-142.

kuzey taraflarına yerleşmiş bulunan Türk kavimlerinin burası için kullandıkları Temür Kapı / Demür Kapu'dan²³ gelmektedir. Osmanlılar ise şehri Derbend veya daha yaygın olarak Demirkapı adıyla anmışlardır. Bu ad, Ermeni tarihçileri tarafından da kullanılmıştır. Fakat Kirakos gibi bazı Ermeni tarihçileri demir kapı yerine Derbend Kapısı adını tercih etmiştir. Ayrıca eski Ermeni dilinde buraya Çor denildiği de bazı kaynaklarda yer almaktadır.²⁴

İlk olarak 7. yüzyılın ilk yarısında Hazarların, takriben 625 (veya 627/628) tarihinde Kafkaslar'daki Derbend Geçidi'ni aşarak Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yapıp Tiflis'i kuşattığını söylememiz gerekmektedir.²⁵

Devamında Hz. Ömer (634-644) devrinde Selmân b. Râbi'at el-Bâhilî buraya gazâ yapmıştır. Bâb ve'l-Ebvâb ve Belencer'i geçtikten sonra nehrin ötesinde Hazar Hâkânı ve ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta 4000 kişilik Selmân ve askerleri şehit düştü.²⁶ Ahmet Taşağıl bu saldırının Hz. Osman devrinde 652/653 tarihinde olduğunu yazmaktadır.²⁷ İslâm müellifi Kudâme İbn Cafer de Selman b. Rabiât el-Bûhili'nin Babü'l Ebvab halkı ile anlaşıp kapıları kapattığını ve Belencer Irmağı'nın ötesinde Hazar Hakamı ile karşılaştığını belirtmektedir. Neticede Selman, 4000 Müslüman'la beraber şehit düşmüştür.²⁸

Geç dönem İslâm tarihçisi İbnü'l Esîr (ö. 1233), H. 32 (652/653) yılı olaylarını anlatırken yukarıda bahsedilen hususlara değinmiştir. Müellifimiz, Hz. Osman'ın Babü'l Ebvâb'a hâkim Abdurrahman İbn Rabia'ya bir mektup gönderdiğinden ve onun da gaza amacıyla Belencer'e doğru harekete geçtiğinden bahsetmektedir. Neticede Abdurrahman şehit düşünce yine Halifenin kararı ile Babü'l Ebvâb üzerine kardeşi Selman b. Rabia gönderilmiş idi.²⁹ Selman da zaten yukarıda değinildiği gibi Hazarlar ile yapılan savaşta maktûl düşmüş idi.

Anuşirvan zamanında Derbend'e kadar uzayan Sasani nüfuzu ve etkisi, Bizans ile İranlıların mücadelesi sırasında Hazarların Bizans tarafını tutması ile bozulacaktır. Bu çerçevede Bizans ve Ermeni kaynaklarına göre son derece muhkem surlara sahip olmasına rağmen 627'de Herakleios'un müttefiki Hazarlar tarafından zapt edilen Derbend, bölgeye yönelik ilk Arap akınları sırasında muhtemelen 652/653 tarihinde ilk defa olarak ele geçirilmişti. Devamında Araplarla Hazarlar arasında 150 yıl süren mücadelelerde stratejik önemi büyük ve kuvvetli bir istihkâm haline geldi. Zira Hazarlar ile Araplar arasındaki çatışmalar ve savaşlar çoğu zaman Derbend ile Daryal Kapılarında gerçekleşiyordu. Nitekim Belâzûrî, meşhur Arap kumandanlarından Mesleme b. Abdülmelik'in ilerleyen yıllarda Hazar akınlarını önlemek için buraya Dımaşk civarından getirttiği 24.000 kişiyi yerleştirdiğini belirtir. Bunlar Dımaşk, Humus, Kûfe ve Cezîreli olup her biri birer mahalle kurmuşlar, böylece şehir dört mahalleye ayrılmıştır.³⁰

Merhum Kurat, Hazar şehirleri arasında saydığı Kuzey Kafkasya'daki Derbend'in ticari önemine dikkat çekmiştir. Elbette Arap-Hazar mücadeleleri esnasında savunma amaçlı olarak kalesi önemli bir işlev görmekle birlikte şehrin, ticari potansiyeli de mutlaka zikredilmeye değerdir.³¹

Hazarlarla Müslümanlar arasındaki en şiddetli çarpışmalar ve İslâm ordularının tekrar üstünlüğe geçmeleri Halife I. Velîd zamanında (705-715) oldu. Emevi Halifesi I. Velîd, kardeşi Mesleme'yi Bizans seferlerinde kendisi gibi şöhret kazanmış olan amcası Muhammed b. Mervân'ın yerine el-Cezîre, Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine getirdi. Böylece Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik (ö. 739 ?)

²³ Demir Kapı, Farsça Dar-i Ahenin veya Derbend-i Ahenin Arapça Bab el Hadîd ve eski Türkçede Temir Kapı olup İslâm âleminde çok defa mühim boğaz veya geçitlere delâlet eden bir isimlendirmedir. Bkz. W. Barthold, "Demir Kapı", Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, c. 3, s. 522.

²⁴ Aliev, *a.g.m.*, s. 164.

²⁵ Taşağıl, *a.g.m.*, s. 117.

²⁶ Şeşen, *a.g.e.*, s. 132.

²⁷ Taşağıl, *a.g.m.*, s. 117.

²⁸ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 51.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çeviren: Ahmet Ağrakça, Redaktör: Mertol Tulum, İstanbul, 1986, c. 3, s. 136-138.

³⁰ Aliev, *a.g.m.*, s. 164; Muallâ Uydu Yücel, "Hazar – Gürcü İlişkileri", *Orta Çağ'da Türk-Gürcü İlişkileri*, Editörler: İbrahim Telliöğlü, Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, 2019, s. 256.

³¹ Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 31.



kumandasındaki İslâm kuvvetleri Hazarlar üzerine yürüyerek bazı şehir ve kaleleri fethettiler. 714 yılında ise Kafkasya'nın en müstahkem yerini yani Derbend Geçidi'ni ele geçiren Mesleme, 717'de İstanbul'u kuşatmak üzere bölgeden ayrılınca Hazarlar karşı harekâta girerek İslâm kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktılar.³²

H. 104 (722/723) yılında Sübeyt komutasında bir Müslüman ordusu Hazar ülkesine girmiş ve mağlup olarak geri çekilmiş idi. Hazarlara bu sırada Kıpçak ve başka bazı Türk boyları da yardımcı olmuştur. Bunun üzerine Emevi Halifesi Yezîd b. Abdülmelik (II. Yezîd 720-724), Ermeniyeye Valisi Cerrâh b. Abdullah komutasında bir orduyu Hazarlara karşı gönderdi. Buna mukabil Hazarlar ise Babü'l Ebvâb'da savunma amaçlı bir tahkimat kurmuşlardır. Neticede Hazarlar mağlup oldular ve geri çekildiler. Ardından İslâm orduları Belencer adlı meşhur kaleye saldırıya geçmişlerdir. Bir süre kuşatılan kale, çetin bir mücadelenin ardından Emevilerin eline geçmiştir (723/724).³³

Emevilerin El-Cezîre, Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi Mesleme, 730-732 yılları arasında Hazarlarla savaştı. Yeniden fethettiği Derbend şehrine, yukarıda bahsettiğimiz üzere 24.000 maaşlı Suriyeli asker yerleştirdi. Bu olay, Emevi Halifesi Hişam (724-743) devrinde vuku bulmuş idi.³⁴ El-Belâzurî, Hazarlardan bin ailenin bulunduğu el-Bâb şehrinin Mesleme tarafından muhasara edilip teslim olmayınca da şehri besleyen su kuyularının zehirlendiğini yazmaktadır. Bu sebeple şehri koruyan Hazarlar kaçıp kaleyi boşaltmışlardı. Böylece Mesleme b. Abdülmelik, ele geçirdiği el-Bab ve'l-Ebvab şehrine Şam halkından maaşlı 24.000 kişiyi yerleştirdi. Ayrıca yiyecek maddeleri için bir ambar, arpa saklamak için bir diğer ambar ve silah koymak için de bir yer yaptırdı. Sarnıcın toprakla doldurulmasını emretti ve şehri tamir ettirip yüceltti.³⁵ Aynı bilgiler Kudâme İbn Cafer'de de yer almaktadır. O ayrıca kuşatma sırasında Hazarlardan bin hane halkının Derbend'de oturduğunu söylemektedir. Mesleme, şehri aldıktan sonra kaleyi kuşatıp mancınıklarla dövmüştü. Vaktiyle I. Hüsrev'in sarnıçlara su getirttiği ırmağa varıp koyun-sığır keserek iç organları suya attırmış idi. Böylece sular bir gecede hastalıklı hale gelmişti. Savunmacılar bu durumda fazla dayanamayarak kaleyi boşaltmışlardı.³⁶

732 tarihinde Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine getirilen Emevilere bağlı Mervân b. Muhammed, 40.000 kişilik bir ordu ile Hazarlar üzerine büyük bir sefer yaptı ve Derbend Geçidi'ni aşmış Belencer'e girdi. Derbend'e kendi kuvvetlerini yerleştirdikten sonra 150.000 kişilik bir ordu ile iki koldan yeni Hazar başşehri İdil'e ilerledi. Belencer'in ele geçirilmesinden sonra bölge coğrafyasının İslâm kuvvetleri tarafından tanınması bu ilerlemede büyük rol oynadı.³⁷ Togan, İbn Asam el Kufi'den naklen Mervân'ın Hazar Hakanını ezmek isteyerek 150.000 kişilik bir ordu ile Derbend ve Daryal geçitlerinden hareketle Etil'e doğru ilerlemesinin 737 senesinde vuku bulduğunu tespit etmiştir. Bu arada sefer esnasında esir edilen bazı Hazar grupları, Hazar-Arap hududu sayılan Derbend ve güneye gönderilmişlerdir.³⁸ Kurat, aynı tarih yani 737 üzerinde durarak, Arapların büyük zaferleri Halife Hişam (724-743) zamanında kazandığını belirtmektedir. Abbasiler çağında ise Arapların Kafkasların kuzeyindeki ülkelerle ilgileri gevşeyeceğinden bazı durumlar hâriç Arap-Hazar mücadelesi eski hararetini kaybedecektir.³⁹

Emevi devrine ait son hadise Vali Mervân'ın Hazarlardan aldığı esirleri Derbend'in güneyine yerleştirmesidir. Mervân b. Muhammed'in bu önemli seferinden sonra İslâm-Hazar münasebetleri genelde dostane bir seyir takip etmiştir.⁴⁰

³² Taşağıl, *a.g.m.*, s. 118; Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, c. 29, s. 318.

³³ İbnü'l Esir, c. 5, s. 95 – 96; Ünal Kılıç, "Yezîd II", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, s. 515.

³⁴ Kurt, *a.g.m.*, s. 319; Vladimir Minorsky, *A History of Sharvan and Darband In the 10th-11th Centuries*, W. Heffer & Sons Ltd. Cambridge, 1958, s. 90.

³⁵ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütühu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Tercüme: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 238.

³⁶ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 53.

³⁷ Taşağıl, *a.g.m.*, s. 118.

³⁸ Togan, *a.g.m.*, s. 399.

³⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁰ Taşağıl, *a.g.m.*, s. 118.

İslâm tarihçisi İbn Kesir (ö. 1373), Abbasiler devrinin hemen başlarına tekabül eden 762/763 senesinde vefat eden şahsiyetleri anlatırken “*Bu senede Babü'l-Ebvab şehrinde Türklerle Hazarlılar isyan ettiler ve Ermeniy'e'deki Müslümanlardan çoğunu öldürdüler*” bilgisini paylaşmaktadır.⁴¹

Minorsky, Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) zamanında Hazarların İslâm ordularını geri çekilmeye zorladığı bir evrede hapishanelerden çıkarılan 7000 bin kişinin Derbend'e yollandığını tespit etmiştir. Bunlar için bölgede üç yerleşim yeri işçiler tarafından yapılmıştır.⁴²

799 tarihinde Abbasi Halifesi Harun el Reşid (786-809) devrinde tüm tedbirlere rağmen kısa bir zaman için Derbend, Hazarların eline geçmiştir. Zira Ermeniy'e sınırından sızan Hazarlar, isyan ve karışıklık çıkarmışlardır. Bu süre zarfında Hazarlar Kür Nehri'ne kadar tahribatta bulunmuşlar ve çok miktarda esir götürmüşlerdir. Sonraki asırlarda Derbend'in Müslüman dünyasının bir sınır şehri (kale-şehir) olarak önemini koruduğu ve Hazar Denizi'nin bir limanı olarak ayrıca önem kazandığı bilinmektedir. Şehir bu haliyle Erdebil ve Tiflis'ten büyük olup genişlik ve uzunluğu 3,5 km kadar idi.⁴³ Merhum Kurat, 799 yılı hadiselerinden sonra İslâm kaynaklarında Arap-Hazar mücadelesinin artık sona erdiğini, neticede Arapların üstün gelerek Derbend'i muhafaza etmek suretiyle Azerbaycan ve Ermenistan'da üstünlüklerini koruduklarını haklı olarak belirtmektedir.⁴⁴

İslâm hâkimiyetine girmesinden itibaren Halifelerin görevlendirdiği komutanlar tarafından yönetilen ve başta Hazarlar olmak üzere kuzeyli göçebe kavimlerin istila teşebbüslerine set çekmek amacıyla tahkim edilen Derbend şehri, 851 tarihinde Abbasi Halifesi Mütevekkil (847-861) zamanında Muhammed b. Halid'e tevcih edilmişti. Bir müddet sonra ise Halife el-Mühtedî (869-870) zamanında Haşim b. Sürâka'ya tahsis edilmiştir.⁴⁵

Bu noktada, Ortaçağ İslam tarih ve coğrafyacılarının gözlemlerini aktardıktan ve bazı değerlendirmelerde bulunduktan sonra 10. yüzyıl siyasi tarih ile ilgili bilgilere devam etmek yerinde olacaktır. Eserini 846/847 tarihinde kaleme alan ve ticaret yollarının güzergâhlarını yazan İbn Hurdazbih (ö. 912/913), Bâbü'l Ebvâb adlı şehrin Sasani hükümdarı Anûşirvân tarafından inşa ettirildiğini ve Berza'a'dan buraya 15 konaklama yeri olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Umumiyetle kabul edildiğine göre 892 yılında seksen küsur yaşlarında vefat eden İslâm tarihçisi Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, “*Nurişvan Kisra b. Kubaz*” şeklinde eserinde kaydettiği Sasani hükümdarı I. Hüsrev zamanında el-Bab ve'l-Ebvab şehrinin yapıldığını belirtmektedir. Şehre Ebvab (Kapılar) denilmesi, el-Cebel'de (dağ) bir yol üzerinde bulunmasındandır. Hükümdar bu bölgeye çeşitli halkları yerleştirmiş idi.⁴⁷ Rus doğubilimci Minorsky de şehre ait taş duvarları Hüsrev Anuşirvan'a atfederken tuğla duvarların ise muhtemelen babası Kubad b. Firuz (488-531) zamanında yapıldığını söylemektedir.⁴⁸

903 yılında eserini tamamlayan İran asıllı İslâm coğrafyacılarından İbn Rusteh (ö. 913), El-Lân [Alanlar] ülkesini anlatırken Bâb ve el-Ebvâb seddinin Kafkas Dağı başından Hazar denizine kadar uzandığını ve denizin içine üç mil sokulduğunu belirtmektedir.⁴⁹

10. asır İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, Bâbü'l-Ebvâb'ın Hazar denizi üzerinde bir şehir olduğunu, şehrin ortasında gemiler için bir iskele bulunduğunu yazmakta ve devamında şu bilgilere yer vermektedir: “*Hazar denizinde bulunan bu liman üzerinde iskeleye kadar uzanan iki dağın arasında bina edilmiş set gibi bir yapı vardır. Bu set üzerinde deniz tarafına kapalı bir kapı vardır. Burada gemiler için kapı tarafından kıvrıntılı yapılmış bir giriş bulunup Şam'daki Sûr ile Beyrut'ta ve Konstantiniyye halici üzerinde olduğu gibi*

⁴¹ İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, Çeviren: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, c. 10, s. 165.

⁴² Minorsky, *a.g.e.*, s. 91.

⁴³ W. Barthold, “Derbend”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, c. 3, s. 534; İbn Kesir, c. 10, s. 309.

⁴⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁵ Minorsky, *a.g.e.*, s. 122.

⁴⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çeviren: Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 105-106.

⁴⁷ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Tercüme: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 225.

⁴⁸ Minorsky, *a.g.e.*, s. 87.

⁴⁹ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara, 2001, s. 41.

bu girişin ağzına da uzun bir zincir konmuştur. Deniz işlerine nezâret eden zât tarafından bu zincire bir kilit vurulmuştur. Onun emri olmadıkça hiç kimse oraya girip çıkamaz. Bu iki set büyük taşlardan ve kurşundan yapılmıştır. Bâbü'l-Ebvâb şehrinin Erdebil'e nispetle ekinleri çoktur. Meyveleri etraftan buralara getirilenlerden başkası bulunmayacak derece azdır. Şehrin etrafında taştan, tuğladan ve çamurdan yapılmış geçilmez bir hisar vardır. Burası Hazar denizinin, Serîr'in, el-Lan'ın, Taberistan ve Cürcan kasabalarının ve diğer gayr-i Müslim şehirlerle Deylem'in iskelesidir. Buradan ketenden elbise çıkar. Keten elbise er-Ran, Ermenîye ve Azerbaycan'da bulunmaz. Bu nevi elbise yalnız Bâbü'l Ebvâb'a mahsustur. Buradan za'feran da çok miktarda çıkar. Buraya, komşu olan sâir gayr-i Müslim diyarından çok miktarda köle getirilir."⁵⁰

İbn Havkal ile görüşmüş olduğu anlaşılan 10. asır İslâm (Belh ekolü) coğrafyacılarından İstahrî, deniz kenarında bir şehir olarak bahsettiği Bâbü'l-Ebvâb'ın Erdebil ve Tiflis'ten daha büyük olduğunu, Taberistân denizinin kenarında kurulduğunu, tarım yapıldığını ancak ürün az olduğunda dışarıdan değişik ürünlerin getirildiği, safran yetiştirildiği ve ayrıca küffâr ülkelerden kölelerin getirildiği bir liman şehri olarak tasvir etmektedir. İstahrî ayrıca eserinde bize şu bilgileri vermektedir: "Liman olması sebebiyle rihim ile deniz arasında denizin iki yakasına iki set inşa edilmişti. Böylelikle gemilerin giriş yeri daraltılmış, giriş alanı eğrileştirilmiş ve liman ağzı bu şekilde uzatılmıştır. Bu sebeple izin olmadan ne bir gemi girebilir ne de çıkabilirdi. Liman girişine bu iki set taş ve kurşun ile yapılmıştı. Şehrin etrafında ise taş, tuğla ve çamurdan yapılmış bir kale duvarı/sûr vardı. Burası Cürcân, Taberistân, Deylem ve Serîr ile diğer küffâr ülkelerinin Hazar denizi kenarındaki limanı idi. Şehirde keten giysiler üretilmekte olup Rân, Azerbaycan ve Ermenîye'de bunun gibi kaliteli keten kumaşlar bulunmuyordu. Safran üretimi yapılmakta olup bir de köle pazarı bulunuyordu."⁵¹

956 yılında eserini tamamlayan İslâm tarihçilerinden Mesûdî, Bâbü'l Ebvâb olarak andığı Derbend şehri hakkında *Tenbih*'te çok az bilgi vermektedir. Hazar Denizi kıyısında kurulu olan şehrin yakınında Şirvan bölgesinde petrol yatakları vardı. Bâbü'l Ebvâb'da da volkanlar bulunur. Yine Burtas ülkesinden siyah tilki kürkleri bu şehre getirilmektedir.⁵² 935 tarihine kadar gelen *Murûc* adlı eserinde ise ayrıntıları çoğaltan Mesûdî, Kafkas dağlarında resifler ve ovaların yer aldığını belirterek Derbend şehrinin de bu resiflerden birinde kurulu olduğunu yazmaktadır. Şehri, Sasani hükümdarı Anuşirvan (I. Hüsrev) kurmuş ve şehirle Hazar Denizi arasında bir sur çekmiştir. Şehre çeşitli halkları yerleştiren hükümdar ayrıca bu sur üzerinde her üç milde ve bazen güzergâhın durumuna göre daha az veya daha çok mesafede demir bir kapı yaptırmıştır. Bunları dağa komşu olan Hazar, Alan, Türk, Avar ve diğer kavimlerin saldırılarına karşı koymak için yaptırmış idi.⁵³

982/983 tarihinde yazılan anonim *Hudûdü'l-Âlem* adlı esere göre "Derbend-i Hazarân adıyla anılan şehir, deniz kenarında idi. Kasaba ve deniz arasında gemilerin izinsiz girişini engellemek için bir zincir gerilmiştir. Bu zincir sağlam bir şekilde taş ve kurşundan yapılmış olan duvarlara tutturulmuştur. Kasabada keten elbiseler ve safran üretilirdi. Kasabaya yakın yerlerde yaşayan her cinsten kâfir köle buraya getirilirdi."⁵⁴ Bu bilgilerin İbn-i Havkal ile benzerliğini belirtmekte fayda görüyorum.

1000 yılında ölen Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî [Makdisî], Derbend yani Bâbü'l Ebvâb'ın Hazar Denizi sahilinde yer alan bir şehir olup, içinden bir akarsu geçtiğini ve camisinin çarşının ortasında bulunduğunu yazmaktadır. Müellif, evlerin taştan yapıldığını ve oldukça zarif görümlü olduğunu vurgular. Ayrıca deniz tarafından uzanan surda üç kapı bulunduğunu ve denize bakan kısmının ise kapalı durduğunu belirtir. Fakat dışarı açılan birkaç kapısının olduğunu yine yazarın ifadelerinden anlamaktayız.

⁵⁰ Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 325-326; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 264.

⁵¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*, Çeviren: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s. 178.

⁵² Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Mütercim: Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2008, s. 56-58.

⁵³ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapça'dan Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, II. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 132-133.

⁵⁴ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çevirenler: Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 104.

Böylece İslâm öncesi dönemde bu sur, denizin ortasına kadar uzanıyordu ve üzerinde içinde ibadethaneler ve gözlem kuleleri bulunan hisarlar vardı.⁵⁵

Arap hâkimiyeti döneminde şehrin uzunluğu ile meşhur surları esaslı bir şekilde tamir edildiği gibi kale ve civarında birçok cami, han, hamam, su kemeri vb. binalar yapılmış ve Derbend, büyük kalabalık bir şehir olmuştur. Şehir taştan yapılan iki uzun sur boyunca ve arada kalan alanda uzanıyor, boyu ve eni 3,5 kilometreyi buluyordu. Fakat sonraları yerleşme iki surun arasında kaldı. Makdisî'ye göre surlar mescit ve kulelerle teçhiz edilmişti. Kuzey tarafta büyük ve küçük iki kapı bulunuyor, bunlar Bâbü'l Cihâd ve Bâbü'l İmâre adlarıyla anılıyordu. Bunlardan Bâbü'l Cihâd'a Kırklar Kapısı adı da verilmişti. Diğerine ise Taş Kapı deniyordu. Ayrıca denize bakan tarafta da bazı kapılar vardı. Limanı fırtınaya ve düşman hücumlarına karşı korunmuş olup gemiler için dar bir geçit bırakılmıştı. Burası da bir tehlike anında zincirle kapatılırdı.⁵⁶

Matthew P. Canepa'nın tâbiri olarak *Kafkasya'nın ana giriş kapısı*⁵⁷ olan Derbend, Ortaçağ'da sadece Arap Halifelerinin Kafkasya'daki askeri ve stratejik kalesi değil aynı zamanda o bölgenin feodal şehri ve uluslararası ticaret ve zanaat merkezi haline gelmişti. İslâm hakimiyeti devrinde Kafkasların gerek kuzey batı, kuzey doğu gerekse batısına doğru devam eden yollar, bölgenin büyük şehirlerinden Berdaa'yı bu yollar üzerindeki büyük merkezlere bağlıyordu. Bu merkezler elbette Hazar Denizi kıyısındaki Bâbü'l-Ebvâb ve Tiflis idi. Bu hususlar -yukarıda alıntılar yaptığımız üzere- İslâm Dünyasının büyük tarih ve coğrafyacılarının da dikkatini çekmiş olmalı ki iki şehirden de eserlerinde bahsetmişlerdir.⁵⁸

İngiliz müsteşrik Le Strange (1854-1933), *Gilân ve Kuzeybatı Eyaletleri* başlığı altında anlattığı meşhur eserinde Şirvan'ın en kuzeyindeki yerleşim yeri olarak Arapların Derbend dedikleri Hazar kıyısındaki liman yani Bâbü'l-Ebvâb'ı göstermekte ve 10. asırda Azerbaycan'ın baş şehri sayılan Erdebil'den büyük olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır. Liman, denize doğru taş bloklarla iki dalga kıranla korunup uçları da zincirlerle kapatıldığından hiçbir tekne izinsiz girip çıkamıyordu. Şehrin etrafı da ayrıca taş bir sur ile çevriliydi. İki kapısı olan şehrin surlarında elbette savunma amaçlı kuleler vardı. Şehrin iki ihraç ürünü keten kumaşlar ve safran idi. Müslümanların hudut kasabası niteliğindeki şehirde güzel bir cami vardı. Şehirde, Kafkaslarda çok dillilik hâkim olduğundan fazla sayıda dilin konuşulduğu tahmin edilebilir. Hazar kabilelerinden ötürü Hazarların dilini de bu bağlamda saymamız yerinde olacaktır. Derbend'den batıya doğru tepe zirveleri boyunca uzanan büyük sur ise Sasani hükümdarları tarafından yaptırılmıştır.⁵⁹

Müteveffa Rus doğu bilimci Barthold, 1930 yılında İran'ın tarihî coğrafyası ile ilgili yazdığı bir eserde Azerbaycan ve Ermenistan'ın tarihî coğrafyasına değinmiştir. Burada tabii olarak Derbend şehri hakkında bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre ticaret yolları üzerinde bulunan Şirvan'dan deniz sahili uzantısı boyunca Arapların Babü'l Ebvâb dedikleri Derbend'e gidiliyordu. Burası bölgenin en mühim limanı idi. Şehir, büyüklük itibarı ile Tiflis'e üstün durumda yalnız Berdaa'dan daha küçük idi. Şehir, Sâsânî siyasi ve içtimai nüfuzuna tâbi bir bölgede idi. Zira Sâsânîler, Kafkas dağlarından geçen ana yolları yani Hazar kapıları (Derbend geçidi ve Alan kapıları yani Daryal vadisini) göçebelerin akın ve yağmalarına karşı muhafaza ediyorlardı.⁶⁰

Şehrin 10. yüzyılın ikinci yarısı siyasi tarihine kısa süreliğine müdâhil olan Sallârî ailesinden bahsetmek gerekmektedir. 955 yılında Azerbaycan'da Sallârî Hanedanı (Müsâfirîler) hüküm sürmekte

⁵⁵ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 386-388.

⁵⁶ Aliev, *a.g.m.*, s. 164.

⁵⁷ Canepa, *a.g.m.*, s. 54-69.

⁵⁸ Gülreyhan Novruzova, *Dağistan Derbend Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005, s. 19; Mehmet Tezcan, *a.g.m.*, s. 205.

⁵⁹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 236-237.

⁶⁰ Wilhelm Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, C. VIII-XII, s. 84, 86, 87.

iken Deysem (Hâricî lideri Deysem b. İbrâhim el-Kürdî)⁶¹, bölgeye girmiş ve Kürtlerin bir kısmının yardımı ile Selmas'ı ele geçirmiştir. Orada Seyfûddevlî (Hamdânîlerden) adına hutbe okuttu. Bu sırada Sallâr unvanlı (Muhammed b. Mûsâfir'in oğlu Merzûban) burada değildi. Bâbü'l Ebvâb bölgesinde olup orada kendisine isyan eden bir kavimle meşgul idi. Oradaki işlerini yoluna koyup Bâbü'l Ebvâb'dan dönünce Deysem'in peşine düştü. Deysem'in adamları Sallâr'dan eman dilediler. Deysem'in kendisi ise kaçarak Ermeniyeye hâkimi İbnü'd-Deyrânî'ye sığınmak üzere onun yanına gitti.⁶² Neticede Merzûbân'ın Azerbaycan, Arrân ve Ermeniyeye'de tam bir hâkimiyet sağladığı ayrıca Kafkasya ve Ermeniyeye'deki küçük hanedanların çoğunun onu metbû tanıdığı anlaşılmaktadır. Mûsâfirî hânedanının en büyük hükümdarı olarak kabul ettiği Merzûbân, Aralık 957 tarihinde vefat edecektir.⁶³

Sâsânîlerin sükûtunun ardından tesis edilen Emevî devri ve bunu takip eden Kafkasya'daki Abbâsî hâkimiyetinin zayıfladığı sıralarda Derbend, Arap asıllı Hâşimî hânedanının (Haşim b. Sürâka) kurduğu emirliğin merkezi oldu (869). Çok geçmeden Azerbaycan ve Arrân'a hâkim olan Yûsuf b. Ebû's Sâc'ın (901-927) idaresi altına girdi. Yûsuf'un ölümünden sonra Hâşimîler bölgeye yeniden hâkim oldular. Merhum Kafesoğlu da Selçuklular gelmeden önce Şark-İslâm dünyasındaki mahallî hâkimiyetleri ya da müstakil hükümetleri sayarken Derbend'de Hâşimîleri zikretmektedir.⁶⁴ Bu bağlamda ilerleyen süreçte 1106 yılı civarında yazılmış olan Târihü'l Bâb adlı eserden Selçuk/Oğuz akınları sırasında Derbend ve güneyindeki bölgede Türk boylarının yerleştiği ve Selçukluların siyasi üstünlüklerini kabul ettirdikleri anlaşılmaktadır.⁶⁵

Selçuklular sonrası tarihî kaynaklarda özellikle İslâm tarih ve coğrafyacıların eserlerinde Derbend ile ilgili bulabildiğimiz malumata geçecek olursak; 13. asır müellifi Yâkût el-Hamavî (ö. 1229), Bâb el-Ebvâb olarak kaydettiği Derbend şehri hakkında Sasani hükümdarlarının bu hudut şehri ile çok ilgilendiğini, tehlikesinin büyüklüğü ve muhataralı bir hudut olduğundan daima burasıyla meşgul olduklarını belirtmektedir. Buraya çeşitli ülkelerden nakledilen ve Sasani hükümdarlarının güvendikleri muhafızlar yerleştiriliyordu. Düşman istilalarına karşı bir set vazifesi gördüğünden burada görev yapan valilerin ellerinden geldiğince bölgeyi imara çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca Hazar Denizi'nin kıyısında bir liman şehri olduğundan Hazarlar, Serîr (Avarlar), Gürcüler, Taberistan, Deylem ve Gilân halkları gelip burada ticaret yaparlardı.⁶⁶

14. asır İslâm coğrafyacısı Ebü'l-Fidâ (ö. 1331), 22. İklimi (Ermeniyeye, er-Ran ve Azerbaycan) anlatırken yer verdiği Derbend şehri hakkında Hazar ülkesinde olduğunu belirterek “*Bâbülebvab, Şirvan Derbendi yanında bir şehirdir denir, derim ki zamanımızda o tarafta Bâbülebvab denen bir yer yok, Babü'l-Hadid (Demir Kapı) denen yer var.*” demektedir. Demir Kapı, Hazar Denizi kıyısında olup köye benzer bir belde idi. Müellifin bilgi verdiği dönemlerde Kuzey Tatarları tesmiye edilen Altın Orda ile İlhanlı yani Hülagu Hanedanı (Güney Tatarları) arasında sınır konumunda idi. Az mamur ve dağ ile deniz arasında küçük bir belde konumuna gerilemişti.⁶⁷

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî (ö. 1348/1349), *Türklerin Demir Kapı olarak isimlendirdiği Derbend şehri* diyerek eserinin birkaç yerinde bölgeye temas eder fakat detaylı ve doyurucu bir bilgi sunmaz. Kıpçak ülkesinin Demir Kapı'dan başladığını ve burasını İskender'in kurduğunu söyler. Azerbaycan odaklı Berke - Abaka / Gazan mücadelesi ve yine siyasi tarih bağlamında Altın Orda Han'ı Özbek Han'ın Derbend'i geçerek İlhanlılara karşı bir harekât hazırlığından bahsetmekle yetinir.⁶⁸

⁶¹ Deysem ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Keleş, “Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasi Aktör: Deysem B. İbrahim El-Kürdî”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 14, Nisan 2018, s. 118-145.

⁶² Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme: Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayanlar: M. Şeker, Rıza Savaş, S. Genç, A. Ertuğrul, TTK, Ankara, 2016, s. 556

⁶³ Ahmet Güner, “Mûsâfirîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c. 32, s. 68.

⁶⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 32, 320.

⁶⁵ Aliev, *a.g.m.*, s. 164; Ali İpek, “Sâcoğulları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, c. 35, s. 364-366.

⁶⁶ Şeşen, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁷ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Arapça'dan Çeviren: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 322-323.

⁶⁸ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 144-115 n.123, 123, 126.

Safevi müelliflerinden Şah I. Abbas'ın münşisi İskender Bey Türkmen (1561-1633), Şeyh Haydar'ın Derbend kalesinin eteğine konması münasebeti ile şehir hakkında kısa bir bilgi vermek ihtiyacı hisseder. Bu, tabii ki şehrin Orta Çağ'daki tarihî öneminin yankılarının Yakın Çağ'da da devam ettiğini gösterir. İskender Bey eserinde “*Derbend, dünyanın mamur şehirlerinden birisi olup Babü'l Ebvâb ismi ile meşhurdur. Onun kalesi de İskender Seddi gibi sağlam temelli ve herkesçe malûmdur*” demektedir. İskender Bey yine H. 1015 (1606/1607) yılı olaylarını anlatırken Derbend ile ilgili olarak “*O sağlam kale ve açılmaz burçlar, bir taraftan geçilmesi imkânsız dağlara bağlı ve diğer taraftan da Hazar denizinin sularına bitişiktir. Kıpçak, Rus, Hazar ve diğer yukarı vilâyetlerin halkından Şirvan'a gelmek isteyenlerin bu kalenin bir kapısından girip öteki kapısından çıkmaktan başka çareleri yoktur ve bu yüzden Babü'l Ebvâb denilmekle meşhur olmuştur*” demektedir. Şah Abbas, kaleyi alınca stratejik önemine bağlı olarak hemen eski burçları, duvarları ve istihkâmları tamir ettirmiş ve bu tamir esnasında deniz suyunun içinde Sasani çağındaki taştan, harç ve tuğladan yapılmış ve birbirine demirlerle bağlanmış temele rastlanmıştı.⁶⁹

Sonuç

Neticede tarih boyunca siyasi ve kültürel sınır teşkil etmesi sebebiyle İran çalışmaları yanında Türk tarihi çalışmaları bakımından da çok önem taşıyan Derbend, Sasani, Arap hâkimiyeti ve Selçuklu siyasi üstünlüğünden sonra 12. asrın son çeyreği ile 13. asrın ilk yarısında -soyları muhtemelen İrani- yerel bir hanedan olan Şirvanşahlar⁷⁰ hâkimiyeti altında kalmış ve çok kısa bir süre de Kıpçak idaresini yaşamıştır. Müteakiben 13. asrın ilk yarısında 1222'de ilk Moğol işgalinin ardından 1239'da doğrudan Moğol idaresi altına giren Derbend, XIII. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş eski büyüklüğünü kaybetmeye başladıysa da stratejik bakımdan önemini hâlâ koruyordu. Bu yüzyılın sonlarında bölgeye hâkim olmaya başlayan İlhanlılar, Derbend Kalesi'ni ele geçirememekle birlikte etrafındaki dağlık arazide oturan aşiretleri ve Lezgileri kendi idareleri altına aldılar. Şehir İlhanlı-Altın Orda arasındaki mücadelelerde sürekli el değiştirdiği için tahribata uğradı ve Hazar denizinin en büyük ticaret limanı olma özelliğini büsbütün kaybetti. Nitekim bu karışık dönemlere kadar Hazar denizi çevresinden birçok tüccarın mal getirip götürdüğü limanı oldukça işlek bir ticarî faaliyete sahne oluyordu. Buradan ihraç edilen başlıca ürünleri dokuma, bez ve kökboyası teşkil ediyor, ayrıca esir ticareti de önemli miktarda gelir sağlıyordu. Fakat XIV. yüzyıldan itibaren ticaret sönmeye başladı. XV. yüzyılda burayı gören bir seyyahın ifadesine göre limanı artık eski önemini kaybetmişti. Şehrin ancak 1/6'sı meskûndü, denize inen mahalleler tamamıyla boşalmıştı. Ticaret daha emniyetli bir limana sahip olan Bakü'ye kaymaya başlamıştı. Zaten kaynaklarda Altınordu Han'ı Canı Bek Han'ın Çobanlılardan Melik Eşref'in zulmünü durdurmak amacıyla 1357 tarihinde Azerbaycan'a gelişi sırasında Derbend'ten geçişi ve 1395/1396 yılında Emir Timur'un Deşt-i Kıpçak seferi için hem gidişte hem dönüşte Şirvan hükümdarı -Sasani soyundan geldiğine inanılan- Şeyh İbrahim'in hâkimiyeti altındaki Derbend şehriden geçtiği bilgisi olmakla birlikte şehrin durumu ile ilgili doyurucu malumat yoktur. 16. asırda ise Safevî Devleti'nin kurulup gelişmesi, Derbend için yeni bir dönemin başlangıcını teşkil edecektir. Bu bağlamda Şah İsmâil, 1509'da şehri zapt edip Rumlu oymaklarından birini buraya yerleştirmiştir.⁷¹

⁶⁹ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, Çeviren: Ali Genceli, Yayına Hazırlayan: İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, Cilt I, s. 23, Cilt II, s. 466-469.

⁷⁰ Şirvanşahların kökenleri, kuruluş ve gelişme çağları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Elnur İsmayilov, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hanedanı)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2016. Bu çalışmada (s. 32) ayrıca Derbend'in Şirvanşahlar devletinin kadim ve merkezi bir şehri olduğu ve şehrin kurulma tarihinin kesin olarak bilinmediği tespit olunmuştur. Yine arkeolojik kazılarda M.Ö. VII-VI. yüzyıllara ait eski şehrin harabelerine rastlandığı belirtilmektedir.

⁷¹ Aliev, *a.g.m.*, s. 164; W. Barthold, “Derbend”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, c. 3, s. 536; İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 131; Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 249, 263; İskender Bey Türkmen, c. 2, s. 468; Elnur Nesirov, “Abbasiler'den Safevîler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bir Bakış”, *SUTAD*, Güz 2017, Sayı 42, s. 428-429.

KAYNAKÇA

- AHMED B. YAHYÂ EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Tercüme: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, "Derbend", *DİA*, İstanbul, 1994, C. 9, s. 164-166.
- ALİ ŞİR NEVÂYÎ, *Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı 'Acem*, Yayına Hazırlayan: Vahit Türk, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2019.
- BALCI, İsrafil, "Muhasara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 31, s. 11-13.
- BARTHOLD, Wilhelm, "Derbend", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı, C. 3, s. 532-539.
- BARTHOLD, Wilhelm, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, C. VIII-XII, s. 77-87.
- CANEPÀ, Matthew P., "Sasanian Iran and the Projection of Power in Late Antique Eurasia (Competing Cosmologies and Topographies of Power)", *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Edited by Nicola Di Cosmo- Michael Maas, Cambridge University Press, 2018, pp.54-69.
- EBÛ REYHAN EL-BİRÛNÎ, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, Arapçadan Çeviren: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 79.
- EBÛ'L-FİDÂ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Arapça'dan Çeviren: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- GÜNER, Ahmet, "Müsâfiriler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 32, s. 68-70.
- HAMZA, Muharrem, *Hamdullah Müstevfî ve Eseri "Nüzhet 'ül-Kulûb"*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2008.
- HOWARD-JOHNSTON, James, "The Late Sasanian Army", *Late Antiquity: Eastern Perspectives*, Edited by Teresa Bernheimer and Adam Silverstein, The Gibb Memorial Trust 2012, p.87-127.
- İBN ARABŞAH, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- İBNÜ'L-ESİR, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çeviren: Ahmet Ağırakça, Redaktör: Mertol Tulum, İstanbul, 1986, C. 3.
- İBNÜ'L-ESİR, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çeviren: Yunus Apaydın, Redaktör: Mertol Tulum, Türkiyat Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul, 1986, C. 5.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.
- İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çeviren: Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.
- İBN KESİR, *El Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, Çeviren: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, C. 10.
- İPEK, Ali, "Sâcoğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, C. 35, s. 365.
- İSKENDER BEY MÜNŞÎ-Yİ TÜRKMEN, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, Çeviren: Ali Genceli, Yayına Hazırlayan: İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.
- İSMAYİLOV, Elnur, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hanedanı)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2016.
- İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*, Çeviren: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- KELEŞ, Nevzat, "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasi Aktör: Deysem B. İbrahim El-Kürdî", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 14, Nisan 2018, s. 118-145.
- KILIÇ, Ünal, "Yezid II", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, s. 515-516.
- KUDÂME İBN CAFER, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Arapça'dan Çeviren: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.
- KURT, Hasan, “Mesleme b. Abdülmelik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, C. 29, s. 318-319.
- LE STRANGE, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İnan ve Orta Asya)*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- MESÛDÎ, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Mütercim: Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2008.
- MESUDÎ, *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, Arapça'dan Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, II. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- MINORSKY, Vladimir, *A History of Sharvan and Darband In the 10th-11th Centuries*, W. Heffer & Sons Ltd. Cambridge, 1958.
- MINORSKY, Vladimir Fedorovich, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çevirenler: Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.
- MİSKEVEYEH, *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme: Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayanlar: M. Şeker, Rıza Savaş, S. Genç, A. Ertuğrul, TTK, Ankara, 2016.
- MUKADDESÎ, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsım)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 386-388.
- NESİROV, Elnur, “Abbasiler'den Safeviler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bir Bakış”, *SUTAD*, Güz 2017, Sayı 42, s. 428-429.
- NOVRUZOVA, Gülcayhan, *Dağistan Derbend Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.
- ÖZGÛL, Oktay – CEYLAN, Nezahat, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbend)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, Sayı 13, 2017, s. 24-62.
- ÖZTÜRK Mustafa, “Zülkarneyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, C. 44, s. 564-567.
- PALA, İskender, “Sedd-i İskender”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 36, s. 276-277.
- ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.
- ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- TABERÎ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*, Çevirenler: Zâkir Kadiri Ugan / Ahmet Temir, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019, C. 1.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Hazarlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, s. 116-120.
- TEZCAN, Mehmet, “V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 32, 2007, s. 183-202.
- TEZCAN, Mehmet, “Türk – Gürcü İlişkileri ve İpek Yolu”, *Orta Çağ'da Türk-Gürcü İlişkileri*, Editörler: İbrahim Tellioglu, Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, 2019, s. 188-207.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Hazarlar”, *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, C. 5, s. 397-408.
- YÖRÛKÂN, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- YÜCEL, Muallâ Uydu, “Hazar – Gürcü İlişkileri”, *Orta Çağ'da Türk-Gürcü İlişkileri*, Editörler: İbrahim Tellioglu, Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, 2019, s. 256-275.
- ZERRİNKÛB, Abdülhüseyn – ZERRİNKÛB, Rûzbeh, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, Farsçadan Çeviren: Ali Hüseyin Toğay, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2019.



Summary

The city of Derbend, founded by the Sassanids on the west coast of the Caspian Sea in the Caucasus to serve as a base and embankment in order to stop the invasions from the north, started to stand out as a border region due to its strategic importance in the Early Middle Ages. The importance of the city due to its location has increased in economic terms over time. The city became the meeting point of merchants belonging to various peoples coming from the north and south, and this situation developed in the era of Sassanid - Khazar Khaganate and later Arab - Khazar Khaganate states. Of course, it should be mentioned that it constitutes a market in terms of slave trade.

Derbend was really known as the city of walls in the early Middle Ages. It had long walls that had no precedent. They protected the Asia Minor against the invasion of the nomadic tribes of Eastern Europe by closing the distance between the sea and mountains during the time of the Sassanids and later the Muslims. Because the road passing through Derbend had military and commercial importance (especially madder, slave and textile trade) and this area was more suitable for agriculture than any of the Caspian sea shores.

Derbend, the main entrance gate of the Caucasus, became not only the military and strategic fortress of the Arab Caliphs in the Caucasus in the Middle Ages, but also the feudal city of that region and an international trade and craft center. During the reign of Islam, the roads that continued to the north west, north east and west of the Caucasus connected Barda, one of the major cities of the region, to the major centers on these roads. These centers were, of course, Bāb Al-Abwāb and Tbilisi on the shore of the Caspian Sea. These points have attracted the attention of the great historians and geographers of the Islamic World, and they have mentioned both cities in their works.

As the northernmost settlement of Shirvan, the port on the Caspian coast, namely Babu'l-Ebvab, which the Arabs call Derbend, is shown and it is emphasized that it is bigger than Ardabil, which is considered the capital city of Azerbaijan in the 10th century. In this context, since the port of Derbent was protected by stone blocks with two wave breakers towards the sea and the ends were closed with chains, no boat could enter or leave without permission. The city was also surrounded by a stone wall. Of course, there were towers on the walls of the city, which has two gates. The two export products of the city were linen fabrics and saffron.

There was a beautiful mosque in the city, which was a border town for Muslims. It can be guessed that many languages are spoken in the city, as multilingualism prevails in the Caucasus. Because of the Khazar tribes, it would be appropriate to count the language of the Khazars in this context. The great wall extending from Derbend to the west along the hill peaks was built by the Sassanid rulers.

We will try to illuminate these points chronologically in the light of the Islamic history and geographers of the Middle Ages and modern research.

